

سہم کشمیر در تزویر و پیشرفت

زبان و ادب فارسی

تقریباً ہمہ پادشاہان دودمان مغول بہ خطہ کشمیر عشق می ورزیدند و ہر یک چندین بار بہ دیدن سرزمین کشمیر آمدہ و در بساط آرام و کیف آور کشمیر مجالس شعر و ادب تشکیل دادہ اند۔ چہ بسا شاعران و نویسندگان ایرانی از ایالات مختلفہ در آن مجالس ادبی نیز حضور داشتہ اند۔ نقش مہاجران ایرانی را کہ در توسعہ زبان و فرہنگ ایران سعی بلیغ نمودہ اند نباید فراموش کرد۔ زیرا سہم آنہا نسبت بہ زبان و ادب فارسی در کشمیر اضافہ شایان تحسین و قابل ملاحظہ است۔ شاعران برجستہ ایران کہ در این دورہ با سخنوران فارسی گوی کشمیر دمساز شدند عبارتند از۔

میرزا اکمل الدین بدخشی صاحب مثنوی عارفانہ بہ نام بحر العرفان ۸۷ در چہار جلد شامل ہشتاد ہزار بیت و قصیدہ مخبر الاسرار در بارہ وجود آدم و پوسیران طرثقت سلسلہ کبرویہ۔ شیخ محمد چشتی رادہ صاحب تصنیفات مہم مانند عدتہ اللقاء، سراج السالکین، کنز العشق (مثنوی عارفانہ) گنج فقر، میر اللہی ہمدانی متخلص بہ الہی ۸۸ (متوفی در سال ۱۰۶۶ھ) صاحب دیوان و مولف تذکرہ خزینہ گنج الہی و دو مثنوی در توصیف کشمیر، محمد قلی سلیم تہرانی ۸۹

صاحب تصنیفات بسیار، مثنوی فضا و قد و مثنوی دیگر در تعریف کشمیر و در نثر فارسی نیز شکایت موش و استدعای گربه در کلیات سلیم موجود است - محمد جان قدسی ۹۰ (مدفون در مزار الشعرا سرینگر) تصنیفات او دیوان قدسی و ظفر نامه (تاریخ منظوم چغتاییه که به علت وفات قدسی ناتمام ماند و بعداً کلیم آن را به پایان رسانید) - میرزا ابوطالب کلیم کاشانی ۹۱ (متوفی در سال ۱۰۶۱ هـ که در مزار الشعرا مدفون است) صاحب دیوان اشعار فارسی ست شاهنامه که تکمیل تاریخ چغتاییه است نیز از منصفات اوست - ظفر خان احسن (متوفی ۱۰۷۳ در لاهور) کلیات او دارای غزلیات، مقطعات، قصائد، مثنویات و... است - نهایت خان آشنا پسر ظفر خان احسن (تربیتی) (متوفی ۱۰۸۱ هـ) نیز کلیات فارسی به جا گذاشته شامل غزلیات، قصائد و مثنویات در توصیف داراشکوه پسر شاهجهان - ملا طغرا مشهدی در توصیف کشمیر رساله فردوسی را به نثر فارسی و دیوان اشعار فارسی به جا گذاشته است - از دیگر سخنوران این دوره اند گلشنی شیرازی، مهری مشهدی و شاه ابوالفتح شیرازی و... - سهم شاعران و دانشمندان ایرانی مقیم کشمیر در ترویج زبان و ادب فارسی، با در نظر گرفتن محتویات آثار آنان در عصر مغول قابل توجه است و می توان گفت که کشمیر در توسعه فرهنگ و زبان فارسی گوی سبقت از ایالات دیگر هند ربوده است -

حکومت مغولان به دست افغانان در سال ۱۱۶۶ هجری قمری بر چیده شد و تا مدت ۶۸ سال استانداران افغانی در کشمیر حکمرانی داشتند - افغانان سر بازانی چیره دست بودند و مادر مملکتداری تجربه نداشتند - اوضاع عمومی مردم در این دوره به طور کلی وخیم بود - شاعری ناشناس تصویری از وضع سیاسی و زبون حالی مردم را در بیت زیر ترسیم می کند -
 پرسیدم از خرابی گلشن ز باغبان افغان کشید و گفت که افغان خراب کرد (۹۲)

با این که وضع سیاسی کشمیر در این دوره نابه‌بهار بود، در این دوره تحول و تطور تعداد زیادی از سخنوران و دانشمندان آثار خود را به زبان فارسی نوشتند، یکی از سخنسرایان نامی این دوره پاندیت تیرکارام آخون (آخوند) می باشد که در زمان سردار عبداللہ خان ایشک آقاسی ناظم کشمیر مثنوی خود را به نام کبک نامہ نوشت۔ این مثنوی دارای محاسن فنی و ادبی می باشد۔ شاعر مطالب شاعرانه خود را با استعارات و کنایات اراہ می کند۔

نمونه ای از مثنوی او۔

چو کبک صبح نورانی به صدناز زکوه چرخ کرده خنده آغاز
سیاهی، بلبل آسا پرزد از باغ حواصل سرکشید از بیضه زاغ (۹۳)

از میان ناظران افغانه، راجه سکهو جیون مل که از سال ۱۷۵۲ میلادی عنوان حکومت کشمیر را به دست داشت، دانش پرور بود۔ او به تشویق و پشتیبانی علما و شعرای زبان فارسی پرداخت۔ او قریحه شاعرانه داشت و به سرودن شعر فارسی نیز می پرداخت۔ وی مربی شاعران بود و نخستین کسی است که در کشمیر ((انجمن شعرا)) تشکیل داد و هفت تن از شاعران نامی زمان خود را به سرودن شاهنامه کشمیر (منظوم تاریخ کشمیر) مقرر ساخت و به ایشان تہجد گذاشت که در مقابل هر بیت یک روپیہ (سکه راج الوقت) به عنوان جائزه به آنان پرداخت خواهد نمود۔ هفت شاعر معروف به سرودن شاهنامه کشمیر گماشته شدند۔ محمد جان سامی، ملاراج، لعل محمد توفیق، عبدالوہاب شایق، رحمت اللہ نوید، ملارفع، محمد علی متین۔ لعل محمد توفیق ریاست انجمن شعرای کشمیر را به عہدہ داشت۔ دیوان اشعار فارسی ملا توفیق شامل قصائد، غزلیات مثنوی و قطعات است۔ دو ہزار بیت شاهنامه کشمیر که او سرودہ است، نیز در کلیات او موجود است ۹۳ متاسفانه بہ علت معزولی سکہو جیون مل و بہ میل کشیدن چشمانش کار شاهنامه نویسی ناتمام ماند۔

اما بعضی از اجزای این تاریخ در کتابخانه های مختلف محفوظ است - در کتابخانه دولتی تحقیق و اشاعت سرینگر نسخه ای از مثنوی سامی موجود است - جزوی که شایق ارشاهنامه کشمیر در سلک شعر کشید مشتمل است بر یک هزار صفحه و به اسم ریاض الاسلام در کتابخانه دولتی تحقیق و اشاعت سرینگر محفوظ است - نوید علاوه بر این که سہی مہم در شاہنامہ نویسی داشته است و قالیج نویسی چیرہ دست و بدیہہ گوینی ممتاز بوده است - رفیع نیز صاحب دیوان است - بر طبق روایت غلام علی بلگرامی صاحب تذکرہ خزانہ عامرہ، منین علاوہ بر شعر و سخن در نشر فارسی تذکرہ حیات الشعرا را بہ رشتہ تحریر در آورده است - شاعر معروف دیگر این دورہ سعد اللہ شاہ آبادی است - از مہترین آثار او مثنوی باغ سلیمان موجود است - شاہ آبادی در بیان سیر پیغمبر (ص) مثنوی دیگری بہ نام منظوم السعد در سلک شعر کشیدہ است - شاعر معروف دیگر این دورہ ملا اشرف بلبل دیری است کہ در تتبع خمسہ نظامی پنج مثنوی زیر اسرودہ است - ۱- ہیمال و ناگ رای (داستان عشقی محلی کشمیر) ۲- ہشت اسرار ۳ مہر و ماہ ۴- ہشت بہشت ۵- رضانا مہ - از میان پنج مثنوی او فعلاً رضانا مہ بہ دست آمدہ است - بلبل در این مثنوی داستان شہداء کربلا را با درد و سوز بیان نمودہ است - دکتر غلام محی الدین صوفی - محقق سرشناس، بلبل را بہ اسم ((نظامی کشمیر)) یاد می کند - در آغاز رضانا مہ، بلبل معترف است کہ در پیروی از نظامی پنج مثنوی سرودہ است -

اومی گوید -

ز گنجینہ معنوی گنج برد

اگرچہ نظامی بسی رنج برد

سخن را بہ معنی بیاراستم

من از روح او یاری خواستم

سخا و سخن نکتہ آبدار (۹۵)

دو چیز است اندر جہان پایدار

پانڈیت دیارام کاچر و تخلص بہ خوشدل از قوم برہمنان کشمیر بود - او بہ زبان فارسی عشق می ورزید

و برای سرودن شعر فارسی ذوق و قریحه خوبی داشت - در میان شاعران غیر مسلمان دوره افغانه در کشمیر خوشدل مرتبه والا دارد - در هنگامی که او دور از مهین خود در کابل به سر می برد به یاد کشمیر افتاد و مثنوی ای در توصیف کشمیر در سلک شعر -
کشید و فلیش به یاد کشمیر افتاد -

مرا حسب وطن آشفته تر کرد نمی دانم چرا قسمت به در کرد
ز جوش گریه چشمم آنچه ۹۶ ول شد بهت ۹۷ شد مار ۹۸ شد تالاب ۹۹ دل شد

دوره افغانه در کشمیر از نظر رشد علوم و ادبیات فارسی ارزش فراوان دارد زیرا
اعالمان نامی مانند ملا عبداللہ الخانقاهی صاحب رساله خزینة الاعداد در باره علم ریاضی، مفتی قوام
الدین مصنف صحائف سلطانی در مورد علم فقه و حدیث، پاندیت شیوجی مصنف تاریخ کشتوار،
در همین دوره به وجود آمدند - شیخ محمد چشتی مصنف زبده الابداد (ترجمه فارسی بحکمة الاسرار شیخ
عبدالقادر جیلانی)، شیخ محمد رفیقی مصنف رساله تحفة الاحباب فی تصحیح المغرورین شامل پند
و اندرز است، تصنیفات دیگر او مصباح الدجی در سیر پیغمبر (ص) تاسخ البدع، چشمه کوثر،
تحفة العقیده، تطہیر القلوب (در باره ارزش احادیث، سال تصنیف ۱۲۹۸ھ - شیخ شرف
الدین محمد زبگیر پسر خواجه محمد ابراهیم کشمیری بود در سال ۱۲۰۵ھ فوت کرد - او صاحب روضه
السلام (در باره مقامات و کرامات مرشد خود به نام عبدالسلام) و حجت الشرف است -
عبدالکریم کشمیری که چندی به دربار نادرشاه افشار در دهلی بستگی داشت مصنف نادرنامه با تاریخ
نادری می باشد ۱۱۰۰ او اکثر ایام زندگی خود را در مسافرت های دور و دراز به سر برده و تجربات و
مشاهدات خود را در کتابی به نام بیان واقع ضبط نموده است - تصنیف دیگر عبدالکریم عبرت
مقال است و در این کتاب احوال و روزگار شاه عالم را (سال تصنیف ۱۲۳۰ھ) ثبت و ضبط

نموده است - درباره علم نجوم، هیات و جغرافیای طبیعی کتابی به نام عجائب البلدان از آثار ملا حسین کشمیری باقی مانده است - ملا حیدر پشلو یکی از دانشمندان معروف این دوره بود تصنیفاتی که از او به جا مانده است - ملا حیدر پشلو یکی از دانشمندان معروف این دوره بود تصنیفاتی که از او به جا مانده است مشروح به ذیل است - در 'یتیم' غرائب الغرائب (در فقه) 'منابع' (در تصوف) 'مرقع الغزالیان' (سال تصنیف ۱۲۱۲ هجری برای کاتبان قرآن) 'خیر الحنات' (در تجوید) 'شرح چهل و چار حدیث' 'نوار السراج' 'سراجی' 'مفتاح الرحمته' رسم خط قرآن و... - 'عبد الغفور شوپیان' درباره شناسایی حق تعالی مثنوی پنج گنج را از خود باقی گذاشته است که شامل دو هزار و چهارصد بیت است - 'خواجہ خضر بابا بکبھاری' موسوم به خضر بابا درباره احوال پیامبر مثنوی ای به نام زبده الافکار در سلک شعر کشیده است - کتابی دیگر به نام اذکار العرفاء نیز از تصنیفات اوست - این کتاب دارای هفت باب است و مباحثی درباره احوال و آثار بزرگان و اولیای کشمیر در آن درج است - 'آندرام مخلص' دو مثنوی عاشقانه به جا گذاشته است -

به نام کارنامه عشق و هنگامه عشق ۱۰۱

بعد از انقراض حکومت افغانه در سال ۱۲۳۴ هجری سیکها عنان حکومت کشمیر را به دست گرفتند - سیکها تا مدت ۲۸ سال یعنی تا سال ۱۲۶۲ هجری قمری حاکمیت کشمیر را داشته اند - با آغاز دوره سیکها در کشمیر بازار ظلم و تعدی و استبداد گرم شد - این سالها پر آشوب ترین دوره های تاریخ کشمیر است - کشتار مسلمانان و تخریب اماکن مسلمانان محلی شعار سیکها بود - این دوره مستبدانه در تاریخ کشمیر آن قدر ظلم آسا بوده است که هنوز هم برای ظلم و تعدی مثل ((سیکها شاهی)) در کشمیر مصطلح است - سیکها در امور مملکتداری و جهان بینی هیچ تجربه نداشتند -

مزید بر آن به علم و دانش نیز چندان رغبت و میل نشان نداده اند. بنا بر این همه راهبهای ادبی و فرهنگی در زمان سیکها مسدود گردید و این عمل غیر عاقلانه سیکها لطمه سنگینی به گسترش و ترویج زبان فارسی وارد ساخت. لذا به طور طبیعی با استقرار حکومت سیکها گسترش فارسی آهسته آهسته در کشمیر کاهش یافت. با وجود این در چنین اوضاع نابهنجار سیاسی و ادبی سخنوران و سخنسر ایان و نویسندگان نهال سرسبز زبان فارسی را در این دیار با آثار گرانبخیز خود آبیاری نمودند. ناگفته نگذریم که بعضی از دانشمندان و شاعران حاکمان وقت را مورد طنز و هدف انتقاد پر خاشکرا نه خود قرار داده اند.

یکی از شاعران معروف این دوره حمید اللہ شاه آبادی است که اوضاع سیاسی این دوره را در یکی از مثنویات خود به نام ناپرسان نامہ در سلک شعر کشید. او به پیروی از نظامی گنجوی خمسہ ای مشتمل بر پنج مثنوی از خود باقی گذاشته است. مثنویات دیگر حمید اللہ چای نامہ، شکرستان، اکبر نامہ، دستور العمل می باشند. در چای نامہ به ستایش چای کشمیری و سماوار و تشریفات دیگر آن پرداخته است. خمسہ دیگر شامل مثنویات ریشی نامہ، سلطانیہ، غوثیہ، نقشبندیہ و چشتیہ از ملا بہاء الدین متوبہ جا مانده است. این متون غزلیات نیز سروده است. داستان عشقی محلی کشمیر به نام ہیہ مال و ناگرای رامفتی صدر الدین وفائی در سلک شعر کشیده است ۱۱۰۲ این مثنوی عاشقانه دارای ہزار بیت است مثنوی دیگر به نام تحفۃ العشاق نیز از وفائی در کتابخانہ دولتی تحقیق و اشاعت سرینگر نگہداری می شود. سخنوران دیگر این دورہ پر آشوب و مصیبت بار میرزا مہدی مجرم، عبید اللہ مصطفیٰ خان بختور، و مراد بیگ ماہرمی باشند.

در دورہ سیکها جماعتی کشمیر از نخبہ برہمنان کشمیر از طرف حاکمان وقت مورد

تشویق قرار گرفتند و بعضی از شاعران و سخنوران معروف از آن طبقه در فن شعر گویی به اوج کمال رسیدند. گروهی از نثر نویسان با آثار فارسی خود خدمتی شایان تحسین به زبان و ادب فارسی انجام داده اند. خدمات ارزنده آنها به ادب و فرهنگ فارسی در کشمیر اضافه گرفتند بر آثار فارسی به شماری دود.

پاندیت شنکر جیون آخون (آخوند) متخلص به گرامی (متوفی در سال ۱۲۴۱ هـ) که به روش مولوی مثنوی عارفانه تمثیلی به نام درنیت شاه به رشته نظم را آورده و یکس از سرشناس ترین فارسی سرایان این دوره بوده است. پاندیت بیربل کاجرو متخلص به وارسته (پسردیوارام کاجرو خوشدل که ذکرش در دوره افاغنه گذشت) سخن سنج و نویسنده ای چیره دست بود. او صنف غزل را به درجه کمال رسانید. قصه سنی نامه موسوم به مثنوی سوز و گداز از آثار مهم اوست. در این مثنوی او قصه یک زن هندو را بیان نموده است که معشوقش ناگهان فوت می کند و بر طبق دستور قواعد مذہب هندو نعشش را به آتش می سوزانند و زن عاشق دوری و فراق و هجر معشوقش را تحمل نمی کند و خود را با نعش معشوقش می سوزاند و این رسم را در هند ((ستی)) می گویند. این پیشامد در سال ۱۱۳۲ هـ در کشمیر رخ داده بود. ستی نامه با اشعار زیر آغاز می شود.

مَنور کن دلم چون مشعل روز	الهی شمع جانم را بر افروز
نجلَس خیز کن آینه ام را	درخشان کن چو سینا سینه ام را
در و نم شعله و ش آتش فشان کن	ز بانم شمع سان روشن بیان کن
خش و خار هوارا اندر آن سوز	ز عشقی بر دلم آتش بر افروز
خمر کن گل من از بل عشق ۱۰۳	معطر کن دماغم از گل عشق

بیربل کاجرو وارسته مصنف تاریخ نیز می باشد که به نام مختصر التواریخ یا مجمع

التواریخ و مجموع التواریخ معروف است - وارسته این تاریخ را در سال ۱۲۶۲ هـ - به پایان برد - پیر بل کتاب معروف مذهب هندوان مهاشیو پران را از سانسکریت به فارسی برگردانیده است - در عهد سیکها کتابی دیگر در باره اوضاع سیاسی کشمیر نوشته شده است و آن تاریخ کلان یادستور العمل کمشیری باشد - یک نسخه خطی از کتاب نامبرده در آرشو پیتاله استان پنجاب به شماره ۲۲۷۹ مضبوط و محفوظ است - زندهای کشمیر نیز در تروج و پیشرفت زبان و ادب فارسی سهم مهمی داشته اند - از میان زندهای معروف یکی زوپ بهوانی است که در شعر فارسی ((ساک)) متخلص می کرد - آخرین نماینده فارسی سریان این دوره آندرام متخلص به پنجودی باشد - طبع او برای سرودن شعر فارسی موزون بود اشعار زیر از اوست -

سبک کن پاره عمامه از بهر خد او اعظ	چرا باید به مسجد این قدر با سرگران رفتن
چه خوش بزمی که باشد جلوه گر آن رشک ماه آن جا	تراود آفتاب از سایه برق نگاه آن جا
چو در محشر کند یاری نگاه سرمه آلودش	لب خاموش چون تصویر گردد دادخواه آن جا
خرابات است و هستی حلقه ای بیرون در باشد	ز خود فارغ شوی، بچودا اگر آری پناه آن جا

بابا کمال الدین احوال و کمالات صوری و معنوی نورالدین ریشی را که سر حلقه سلسله ریشیان کشمیر به شماری رود در مثنوی ریشی نامه (سال تصنیف ۱۲۴۷ هـ -) با شرح و بسط درج نموده است - در اوصاف و اذکار و شرح حال صوفیان و اهل حال کتابی به نام رفقاء الفقرا از تصنیفات شیخ طبیب رفیقی به دست آمده است - از فضلای این عصر یکی شیخ احمد تاره بلبی است - او در علوم علقی و نقلی سرآمد روزگار بود - جرعه ای از عرفان و تصوف نیز نوش جان نموده بود افضل الطریق و اشرف الطریق از او به جا مانده است - میر محی الدین اکمل (متوفی ۱۲۷۸ هـ -) صاحب تصنیفات مانند سبع اطوار، دوائر شش سلسله و میزان المقادیری باشد او دیوان

اشعار فارسی نیز از خود باقی گذاشته است - خواجه امیرالدین پهلوی وال نیز از عالمان و مشائخ بزرگ دوره سیکهاست - او در باره علما و صوفیان و شعرای کشمیر تذکره ای به نام تحقیقات امیری نوشته است -

انگلیسها آهسته آهسته با مرور زمان در سال ۱۸۴۵ میلادی به بعد در شمال هند تسلط کامل یافتند و در نتیجه آن به امارت اکثر ایالات شمال هند من جمله پنجاب رسیدند - بنا بر آن حکومت سیکها در کشمیر نیز در هم پاشیده شد - اما به تاریخ ۱۶ مارس ۱۸۴۶ میلادی انگلیسها طی معاهده ای که بنام ((معاهده امرت سر)) (بیج نامه امرت سر) معروف است، کشمیر را در مقابل هفتاد و پنج میلیون روپیه به دست گلاب سینگ دو گران فروختند ۱۰۵۰۵ بدبختیهای مردم کشمیر از این تاریخ از سر گرفته شد - اقبال لاهوری که خودش را به خاک کشمیر نسبت می دهد در شعر زیر -

دلم حریم جاز و نواز شیراز است

تم گلی ز خیابان جنت کشمیر

در باره این معامله بیهمتای و بی سابقه می گوید -

حرفی ز ما به مجلس اقوام بازگویی

ای باد صبا اگر به جینوا گذر کنی

قومی فروختند و چه ارزان فروختند ۱۰۶

دهقان و کشت و کوه و بیابان فروختند

در اوایل دوره دو گران زبان رسمی و اداری کشمیر فارسی بود - ولی از آغاز قرن

پنجم میلادی به علت معرفی زبان انگلیسی و شامل شدن آن در برنامه های دروس دبستانها و

دبیرستانها، دامنه کار بر زبان فارسی کم کم کاهش یافت - در این اوضاع نیز زبان فارسی پهلوی به

پهلوی زبان انگلیسی وارد و گام برمی داشت و شاعران و نویسندگان به نام به وجود آمدند -

سرشناس ترین سخنوران و مردان دانشمند و با استعداد این دوره پانت تنها کرداس رازدان متخلص

به نامی، پاندیت راج کاک در مخلص به فرخ، شیخ نورالدین رفیعی، پاندیت ست رام بقایا
 مخلص به بقا، پاندیت راجه کول ویری مصنف کتاب دستور العمل، پاندیت گوپال کول مخلص
 به گوپال و غیوری، پاندیت دامودر ترسل مخلص به سعادت مصنف مثنوی سعادت و شهر آشوب،
 پاندیت لکھمن بت چالاک، ملا رضا، ملا نورالدین مولف مثنوی مولود النبی پاندیت طوطارام
 برهمن مترجم شری مهابها گوت به فارسی، ملا احمد سهروردی مولف مثنوی تاریخ جید یا خلافت نامه
 جید (سال تصنیف ۱۲۸۳ هـ-) شامل چهار جلد، پاندیت تیرکارام کول و پسرش پاندیت کول
 بهار مصنف مثنوی مناظره عقل و دولت و مناظره شمع، عبدالعلی عاقب صاحب مثنوی عاقب،
 پاندیت واسه کول مخلص به بلبل شاعر فارسی گوی معروف زمان خود بوده اند بعضی از آنان به نثر
 فارسی نیز تصنیفات دارند. بلبل مجموعه غزلیات خود را به نام دیوان بلبل مرتب نمود تصنیفات
 دیگر بلبل مثنوی چهار درویش، مثنوی گلزار بلبل، مثنوی گلشن عنده لیب می باشند. او نمايشنامه
 ((هریش چندر)) نیز تالیف نموده است. نمونه غزلیات او ۱۰۷-.

گفتم که من یا تو ام، گفتار ندانم کیستی گفتم غمت دارم به دل، گفتانه ای غمخوار ما

زاهد از تیرگی شوی دل صاف گر کشی درد آ بگینه ما

دل به راه غمت چو پای نهاد نه فلک گشت پای زینه ما

پاندیت بله کاک فوته دار مخلص به مسرور یوان اشعار فارسی به جا گذاشته

است -

اشعارش از عذوبت و شیرینی خالی نیست -

بتی دارم سراپا مهر و گلرخسا ر دلداری سمبیر ناز پرور، دلبری، شوخی و عیاری

عیار نازنین، غار نگر عقل و دل و دینم نگاری نوش لب شیرین سخن و شهید گفتاری
پاندیت بیر بل کول سخنور در نشر و نظم فارسی مهارت به سزابه دست آورده بود -
اودر یکی از مدارس به عنوان معلم مامور بود - از آثار او جزوی از مها بهار تاست - رزمنامه
مذهبی هندوان - که به نظم فارسی برگردانیده است - این مثنوی با اشعار زیر آغاز می شود -

ای تاج بخش تخت نشینان روزگار بر در گه مقدس تو چرخ پرده دار
لبریز از ثنای تو گنجینه سخن چون سینه صدف ز گهرهای آبدار
این گنبد فلک که کشیده ست سر به اوج دهلپزه ای ز سخن جناب تو تنگبار

مورخان کشمیر در دوره دو گران خدمتی شایان به زبان و ادب فارسی انجام
داده اند و عده ای از آثار مهم فارسی تقدیم نموده اند - از میان تواریخ مهم این دوره یکی تاریخ
کبیر است - مولف آن حاجی محی الدین مسکین می باشد - این تاریخ مشتمل بر دو جلد است -
در جلد اول وضع سیاسی از آغاز تا سال ۱۹۰۰ یعنی تا زمان مصنف در آن مندرج است و جلد
دوم این کتاب در باره تذکره اولیای کشمیر و شعر است - جلد اول این کتاب پنجاه سال پیش
چاپ خورده است و جلد دوم هنوز به زیور طباعت و اشاعت آراسته نشده - تاریخ دیگری که از
نظر سیاسی و ادبی با ارزش است کیفیت انتظام ملک کشمیری باشد - مصنف این اثر پاندیت
رام جو در می باشد - مصنف اوضاع سیاسی کشمیر را از آغاز تسلط افغانه در کشمیر یعنی از سال ۱۱۸۰
تا ۱۳۰۰ هـ - مجملأ به رشته تحریر در آورده است - ۱۱۰ کتاب مزبور دارای سه باب است
و هر باب شامل دو فصل است - مورخ دیگر دوره دو گران که در تاریخ نویسی شهرت یافت غلام
نبی شاه خانیاری می باشد تصنیف او و جیز التواریخ نام دارد - این کتاب دارای دو فصل است -
فصل اول در باره اوضاع کشمیر است - فصل ثانی در باره تذکره شعر او اولیای کشمیری باشد -

مصنف اوضاع سیاسی کشمیر را تا سال ۱۳۱۱هـ. در تاریخ خود مورد بحث قرار داده است. میرزا سیف الدین وقایع نگار عهد گلاب سینگ بوده است. ده جلد دستنویس روزنامه های او در کتابخانه تحقیق و اشاعت سریناگر نگهداری می شوند. اثر دیگری که از او به یادگار مانده است خلاصه التواریخ می باشد که در سال ۱۸۵۹ میلادی به پایان رسانیده است. پس از وفات میرزا سیف الدین برادر او میرزا قمر الدین به وقایع نویسی دربار گماشته شد. پاندهیت شیواجی نیز وقایع نویس دوره دو گران بوده است. او تاریخ کشتوار را به جا گذاشته است. پیر غلام حسن کهو بیهای نویسنده چیره دست و مورخ نامدار دوره دو گران بوده است. تاریخ حسن مشتمل بر چهار جلد تصنیف اوست. این کتاب گنجینه ای است از اطلاعات درباره جغرافی، فرهنگ جامعه، تاریخ، تذکره و سیر اولیا و شعرا در لابه لای واقعات تاریخی. مولف مسایل اجتماعی و سیاسی کشمیر را نیز مورد بررسی خود قرار داده است.

درباره مسالک و سلسله صوفیان در دوره دو گران تصنیفات جالب توجه به دست آمده است. عبدالرحمن کتابی به نام رساله تحفه نقشبندی نگاشت. شیخ احمد ترالی از فضلای این دوره است و مفتاح السعاده و ناسوار از تصنیفات اوست. احمد سعید تاره بلی رساله قادریه را (سال تصنیف ۱۲۹۵هـ.) به رشته تحریر در آورده است.

دیوان کرپارام (متوفی ۱۸۷۶م) شاعر و دانشمند سرشناس بود و او در نثر فارسی نیز قدرت و توانایی داشت. تصنیفات او بدین قرار است. ۱- گلزار کشمیر درباره اوضاع سیاسی کشمیر. این کتاب در سال ۱۸۷۱ میلادی به طبع رسید است. ۲- گلاب نامه این کتاب دارای احوال کشمیر و مهاراجا پادشاه کشمیر گلاب سینگ می باشد و در سال ۱۸۷۵ میلادی به چاپ رسیده است. ۳- رد اسلام مصنف در این کتاب بعضی از عقاید و اعمال اسلامی را رد می کند.

۴- تحقیق تناخ - ۵- هدایت تحقیق - غلام رسول شیوارساله مناظره عندلیب و قمری را نوشته است -

خدمت ارزنده ای که به زبان و ادب فاسی در دوره دوگرا انجم داده شد تا سیس دارالترجمه بود زیرا بسیاری از کتب معروف سانسکریت و یونانی و عربی پیرامون طب در همین دارالترجمه به فارسی برگردانیده شد - یکی از معروف ترین مترجمین که به این اداره وابسته بود محمد باقر می باشد - مهاراجه (پادشاه) کشمیر رنیر سینگ اورا به خطاب ((افسر الاطباء)) سرافراز ساخت - محمد باقر عده ای از کتب طلب یونانی را به فارسی برگردانیده است - بعضی از رزمنامه های مذهبی هندوان که به زبان سانسکریت نوشته شده بود نیز در همین اداره به فارسی ترجمه شد -

در آغاز قرن بیستم میلادی کار برد زبان فارسی در کشمیر کاهش یافت - در نتیجه عدم سرپرستی و بی اعتنائی فرمانروایان مستبد کشمیر و به علت تروج روز افزون زبان انگلیسی، لطمه سنگین به زبان فارسی به بار آمد -

شبه قاره هند در سال ۱۹۴۷ میلادی از تسلط و استعمار انگلیسها استقلال یافت - کشمیر نیز در نتیجه آن از دیکتاتوری و حکومت استبدادی مهاراجه آزاد شد - ولی انگلیسها میخ استعمار را طوری در سرزمین هند محکم کو بیده بودند که هند بعد از استقلال هم نتوانسته است زبان انگلیسی را کنار بگذارد - بنابراین دانشجویان معاصر توجهشان برای فراگیری زبان انگلیسی بیشتر مایل می شود - چون دروازه های معاش و مدخل زندگی آنها به کلید انگلیسی بازمی گردد؛ لذا دانشجویان کمتر توجه به زبان فارسی می دهند - زبان فارسی فعلاً در کشمیر به عنوان زبان کلاسیک تدریس می شود و اما این زبان هنوز هم در طبقه های تحصیل کرده این سرزمین زنده و پویاست -

بسیاری هستند که سابقاً این زبان را یاد گرفته اند و حالاً هم به این زبان عشق می ورزند و آن را پاس می دارند. نویسندگان و سخنوران معاصر مانند شمس الدین غمگین، حیرت کالمی، فطرت کشمیری، قاری سیف الدین، محمد امین بتره، میرک شاه طالب، غلام محمد شاد و غیر آنان به فارسی شعری سرایند و تصنیفات و تالیفات نیز به فارسی دارند.

از علوم و ادبیات که بگذریم، مطهر نفوذ ایران را می توان در صنایع ظریفه کشمیر دریافت نمود. هنرمندان کشمیر در فنون مختلفه از ایران الهام گرفتند و آن را در کشمیر به اوج کمال رسانیدند. باختلاط دو تمدن و فرهنگ، روش جداگانه ای به وجود آمد آن روش را می توان مکتب کشمیر نامید. مطهر و جلوه های این روش یا مکتب تازه را می توان در معماری، موسیقی، نقاشی، کتیبه نویسی حتی در صنایع دستی مانند قالی بافی، شال بافی، بنایی، زرگری و... ملاحظه نمود. یکی از هنرهای مهم خوشنویسی است که هنرمندان کشمیر در آن شهرتی به سزایه دست آورده اند. در فن کتاب نویسی و شعب مختلف متعلق به آن مانند خوشنویسی، تزئین کاری، تذهیب، صحافی و جلد ساری و نقاشی بر روی جلد هنرمندان کشمیر سهم بزرگ داشته اند. خوشنویسان مانند محمد حسین زرین قلم کشمیری، سرآمد خوشنویسان در باراکبر شاه گورکانی، و محمد مراد شیرین رقم کشمیری دبیر اداره خوشنویسان در بارشاهجهانی نوه اکبر شاه گورکانی استادان فن نسخ و نستعلیق بوده اند. نمونه های برجسته خطی آنان در کتابخانه های مختلف جهان محفوظ است، نمونه های عمده هنری هزاران استادان این فن شریف در موزه ها و کتابخانه های جهان نگهداری می شوند. در انواع مختلف خط از قبیل کوفی، ثلث، نسخ، تعلیق، نستعلیق، بهار، خط ناخن، شلغمی، و شکسته هنرمندان کشمیر کتابها و رقعات نگاشته اند که از حد و شمار بیرون است.

دانشمندان کشمیر در علوم هیات، نجوم، شیمی و طب کتابهای پر ارزش در طول

شش قرن اخیر به زبان فارسی از خود باقی گذاشته اند۔ در فرهنگ نویسی، تواریخ تذکره، سیر، اخلاق، تصوف و عرفان نیز آثار برجسته فارسی از نویسندگان کشمیر به جا مانده است۔ در انواع مختلف شعر از قبیل غزل، رباعی، مثنوی، قصیده، داستانهای عشقی تصنیفاتی که از سخنرانان کشمیر یادگار مانده است، اضافه گرانبها بر آثار زبان فارسی و در ترویج این زبان در کشمیر به شمری آید۔ در سیر تحول و تکامل فارسی سهم نویسندگان و فارسی سرایان کشمیر را نمی توان به آسانی نادیده گرفت زیرا تاریخ پیشرفت و گسترش زبان و فرهنگ ایران در شبه قاره هند بدون ارزیابی میراث فرهنگی این استادان ناتمام تصور می شود۔

یادداشتها۔

- ۸۷۔ سه جلد اول بحر العرفان در سریناگر به توسط میر جیب اللہ کالمی و میر نذیر احمد کالمی به طبع رسیده است۔
- ۸۸۔ میر الهی همدانی در سال ۱۰۷۳ هجری متولد شد و در سال ۱۰۲۳ هـ فوت کرد۔ غنی کشمیری در وفات او مرثیه دارد۔ شعر زیر از اوست۔
- گفت تاریخ و قاتلش طاہر برد الهی ز جهان گوی سخن
- در جوار آرامگاه بهاوالدین گنج بخش سریناگر مدفون است باغ الهی در نزد لعلبازار سریناگر بنا کرده اوست۔ یک نسخه از دیوان الهی در موزه بریتانیا به شماره ۲۵۲۳ محفوظ است و یک نسخه تذکره خزینہ گنج الهی در کتابخانه برلن نگهداری می شود۔
- ۸۹۔ سلیم تهرانی در سال ۱۰۵۷ هجری در شهر سریناگر درگذشت و در مزار الشعراء در گن مدفون شد۔ غنی کشمیری در باره وفات او مرثیه نوشت۔ دو بیت زیر از آن مثنوی استخراج شده است۔

عمر باد یاد اوزیر زمین خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاق یکدیگر گشته اند این هر سه در یک جا مقیم

کلیات سلیم تهرانی در دیوان هند بریتانیا محفوظ است۔

۹۰۔ قدسی در توصیف کشمیری گوید۔

خوشا کشمیر و خاک پاک کشمیر که سر بر زده بهشت از خاک کشمیر

- ۹۱- در باره وفات کلیم، غنی کشمیری در میر شیه ای می گوید -
 حیف کزدیوار این گلشن پرید طالبا آن بلبل باغ نعیم
 رفت و آخر خامه را از دست داد بی عصا طی کرد این ره را کلیم
- دیوان کلیم در مطبع نولکشور در سال ۱۲۹۷ هـ به چاپ رسیده است - این دیوان بار دیگر در سال ۱۳۳۴ هـ در تهران چاپ شد - کلیم در توصیف کشمیری گوید -
 شمیم خلد گدای بهار کشمیر است شکفتگی گل و خار و بسار کشمیر است
- ۹۲- کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ، سروری، ص ۲۰۱
- ۹۳- همان - شاعر صبح را به بک تشبیه می کند و حواصل و بیضه زراغ کنایه از خورشیدی باشد -
- ۹۴- کلیات توفیق به شماره ۵۳۳ در کتابخانه اداره تحقیق و اشاعت سریناگر محفوظ است - نسخه دیگر از کلیات توفیق در کتابخانه خدا بخش پنتا به شماره ۳۴۳۹ محفوظ است - نسخه ای از دیوان توفیق به شماره ۴۶۳ در فرهنستان جامو و کشمیر نگهداری می شود -
- ۹۵- کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ ص ۲۱۳ -
- ۹۶- اچھے ہول دھکدہ ای سمت در جنوب کشمیر بہ نزد اسلام آباد - این دہکدہ بہ علت فراوانی چشمہ سارہا معروف است -
- ۹۷- بہت در کشمیری ((وتہ)) است و در سانسکریت ((وتتا)) آمده است - در تواریخ فارسی بہت نامیدہ شدہ - بہت یکی از رودخانہ ہای بزرگ کشمیر است کہ لابہ لای شہر سریناگر جریان دارد -
- ۹۸- مار یعنی نالہ مار است و این رودخانہ ساختہ سلطان زین العابدین در شہر سریناگر پریان داشت و اما اخیراً رودخانہ را از خاک پر کردند و خیابان نالہ مار را بہ وجود آوردند -
- ۹۹- تالاب دل یکی از تالہای بزرگ کشمیر است کہ ہمہ وقت از آب پرمی ماند و در شہر سریناگر واقع است -
- ۱۰۰- یک نسخہ غلی تاریخ نادری در کتابخانہ آصفیہ سرکار عالی آندر اپروش محفوظ است -
- ۱۰۱- نسخہ ای از این مثنوی در کتابخانہ تحقیق و اشاعت سریناگر بہ شماره ۶۱۰۴ مضبوط است -
- ۱۰۲- مثنوی ہیہ مال و ناگرای بہ توسط فرہنستان جامو و کشمیر بہ طبع رسید است -
- ۱۰۳- بہار گلشن کشمیر ج ۲ چاپ لکھنؤ، ۱۹۳۲ م -
- ۱۰۴- کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ، عبدالقادر سروری، ص ۲۵۰

- ۱۰۵- The valley of kashmir, walter R.Lawrence, page 201
chinra , publishing house 1992.
- ۱۰۶- در زمان اقبال لاهوری هنوز سازمان ملل متحد بہ وجود نیامده بود زیر بعد از جنگ جهانی اول League of Nations کہ آن را اقبال لاهوری ((مجلس اقوام)) نامیده است در جینوا استقرار داشت۔ باید یاد آور شویم کہ سازمان ملل متحد بعد از جنگ جهانی دوم در نیویورک جای League of Nations را گرفت۔
- ۱۰۷- کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ ص ۲۸۵۔
- ۱۰۸- همان ص ۲۹۰۔
- ۱۰۹- همان ص ۲۹۶۔
- ۱۱۰- یک نسخہ خطی این کتاب در کتابخانہ اقبال دانشگاه سرینا گرنہ شماره ۲۵۰۷۵۸ مضبوط است و تاریخ اختتام آن ۱۸۸۰ میلادی است۔
- ۱۱۱- نسخہ های خطی و جیز التواریخ در کتابخانہ دولتی آند ہر پردش (کتابخانہ آصفیہ سرکار عالی) زیر شماره ۲۶۱ AR۶۶۳ محفوظ است۔ نسخہ دیگر آن کتاب در کتابخانہ ادارہ تحقیق و اشاعت سرینا گرنہ جلد دوم آن در کتابخانہ دولتی آرشیو سرینا گرنہ گہداری می شود۔